

Насамкінець треба підкреслити різницю в історичному досвіді старшого покоління, яке ще пам'ятає повоєнні часи. Масові репресії тоді здійснювалися тільки в західних областях України. Громадяни основної частини її, як і російське населення, не відчули всіх жахів сталінського терору, а попереднє покоління, якого вже немає, не передало дітям свого життєвого досвіду. Вони виховувалися в школі, яка не давала їм справжнього уявлення про специфіку радянського ладу: з одного боку – глибоко народного, а, з іншого – ретельного виконавця злої волі диктатора. Унаслідок цього громадяни південних та східних областей не сприймають тих оцінок у шкільних підручниках, які запозичуються з творів представників української діаспори й західної історіографії. Слід визнати, що нерідко такі оцінки є суто емоційними, а не науковими (не можна, наприклад, твердити, що радянська армія окупувала Україну, звільняючи її від німецьких, румунських і угорських загарбників у 1943–1944 рр.).

Історична пам'ять громадян України є важливим елементом державотворчого процесу. Тому потрібні спеціальні зусилля держави, спрямовані на те, щоб сучасне покоління сприймало вітчизняну історію такою, якою вона була насправді.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Вид.2. – Т.4. – С.422.

² Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С.680.

³ Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К., 2005. – С.68.

⁴ Українське суспільство 1994–2004. – С.66.

⁵ Статистичний щорічник України за 2001 рік. – К., 2002. – С.91.

⁶ Аслунд А. Розбудова капіталізму. Економічні перетворення у країнах колишнього радянського блоку. – К., 2003. – С.26.

⁷ Українське суспільство 1994–2005. – С.68.

⁸ Орлов А. Украинская «Матрица». Переагрузка // <http://www.km.ru/magazin/view.asp?id>

The article reviews dynamics of transformation processes during last 15 years of independence of Ukraine by two related but separately existing categories – society and state. It underlines difficulties in forming the Ukrainian political nation, uncovers defects and dangers related with forming of new elite.

С.В.Віднянський, А.Ю.Мартинюв*

ЕВОЛЮЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ (1991–2006 рр.)

У статті розглядаються проблеми формування зовнішньої політики України за період 1991–2006 рр. Проаналізовано еволюцію концептуальних підходів до неї та основних геополітичних і стратегічних суперечностей становища України в сучасній системі міжнародних відносин.

Невід'ємною й надзвичайно важливою складовою функціонування будь-якого державного організму (починаючи з його архаїчних форм і до найрозвинутіших модерних держав як політичної форми організації життя суспільства), обов'язковим атрибутом незалежної держави, поряд із наявністю певної терито-

* Віднянський Степан Васильович – д-р іст. наук, проф., завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ; Мартинюв Андрій Юрійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

рії, кордонів, етносу, мови, системи влади, монетарної системи тощо, є її зовнішньополітична діяльність, опрідметнена сферою дипломатії. Часто саме від зовнішньополітичних рішень, ефективності роботи дипломатичної служби залежать долі країн і народів, політична рівновага на континентах й у світі і навіть існування цілих цивілізацій.

Однією з держав, яка найбільш гостро відчула це на своєму історичному досвіді, є Україна. Розташована у самісінькому центрі Європейського континенту, на перетині торгівельно-воєнних шляхів між Сходом і Заходом, Північчю та Півднем, вона з давніх-давен постійно ставала об'єктом нападів воєвничих племен і народів, неодноразово рятуючи тим самим від нищівних руйнувань не лише Центральну, а й Західну Європу, а пізніше – часто перетворювалася на заручника геополітичних інтересів сусідніх держав та імперій. Загальновідомо, що на історичну долю українського народу значний вплив завжди мали саме зовнішні, міжнародні фактори. Зокрема у XX ст. цей вплив (переважно негативний) був особливо відчутним: не випадково, за деякими останніми даними, відповідно до так званого сукупного «рейтингу зовнішнього впливу», Україна увійшла в першу п'ятірку держав світу, на розвиток яких події всесвітньої історії минулого століття справили визначальний вплив. Наприклад, розв'язання двох складових «українського питання» – об'єднання власних етнічних територій і здобуття державної незалежності, стало можливим у XX ст. лише в умовах радикальних змін усієї системи міжнародних відносин, тобто завдяки збігу сприятливих міжнародних обставин.

Але було б неприпустимою помилкою вважати, що роль України в умовах постійного зовнішньополітичного тиску була тільки пасивною. Навпаки, Україна не лише протидіяла (й часто досить успішно) цьому тискові, але й в окремі періоди своєї багатовікової історії (як це було, зокрема, у IX–XIII, XVII–XVIII ст., 1917–1921 рр. тощо) досить активно впливала на міжнародну ситуацію в Європі. Ще раз це яскраво засвідчили події кінця XX – початку XXI ст. Широке й швидке дипломатичне визнання з боку урядів десятків країн світу, яке супроводжувало постання незалежної Української держави в 1991 р., переконливо довело: багатовікові зусилля українського народу й національної дипломатії, спрямовані на утвердження самобутнього державного організму як повноправного суб'єкта міжнародного життя, не залишилися непоміченими у світі. Вони належно оцінені й у молодій Українській державі з'явилися потужні можливості повноправно ввійти в європейське та світове співтовариство й провадити самостійну зовнішню політику на основі загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права з метою створення сприятливих умов для реалізації головних завдань внутрішньої політики – розбудови незалежної, демократичної й правової держави.

Разом із тим, із перших днів незалежності Україна опинилася в епіцентрі глобальних геополітичних зрушень і перед її зовнішньополітичною службою поставали масштабні організаційні, концептуальні та практичні завдання. Не маючи усталеного досвіду існування в новому суверенному статусі, їй доводилось одночасно вирішувати принаймні два принципових питання: насамперед змінити своє усвідомлення навколишнього світу, бачення власного реального місця в ньому й постійного врахування динаміки змін ситуації на світовій арені з метою пристосування до їх наслідків, а також подання світу адекватної інформації про себе з метою забезпечення зміни ставлення до України з боку інших держав і всієї світової спільноти. Причому вирішення зазначених завдань ускладнювалося тими обставинами, що становлення зовнішньої політики України відбувалося за умов економічної кризи початку 1990-х рр. та в ситуації фактичної відсутності внутрішньополітичного консенсусу щодо її пріоритетів, жорсткого

протистояння, зокрема, традиційних для українського світосприйняття «слов'янофільських» і «західницьких» концепцій.

Саме в процесі діалогу та конкуренції цих підходів відбувається усвідомлення українських національних інтересів. Зазначена категорія є основою для неореалістичної теорії міжнародних відносин¹. На нашу думку, у взаємодії між ідеалістичними й неореалістичними підходами до міжнародних відносин упродовж 15 років реалізовувався процес еволюції зовнішньої політики незалежної України.

Водночас досить суперечливо у свідомість вітчизняного істеблішменту проникає розуміння того факту, що Україна – на жаль чи на щастя – належить до зони так званого міжцивілізаційного розламу. На нашій території (Закарпаття) знаходиться географічний центр Європи, а в Криму ідентифікується географічний центр Євразії. Суттєва диференціація культурно-цивілізаційної самоідентифікації громадян України західних, центральних та південно-східних областей наглядно проявилася, щоправда, не в останню чергу під впливом політичних технологій, за підсумками президентських виборів 2004 р. та парламентських виборів 2006 р.

Існує навіть думка, що на межі ХХІ ст. «Україна має багато спільного з Чехословаччиною перед Другою світовою війною... Сусіди висуватимуть територіальні претензії, або вимагатимуть компенсацій»². Серйозним ускладненням для національної консолідації є різні геополітичні вектори «української» та «малоросійської» геополітичної орієнтації.

Так на тлі формування договірно-правової бази Єдиного економічного простору (ЄЕП) у вересні 2003 р. Президент України Л.Кучма презентував у Москві книгу «Україна – не Росія», в якій, зокрема, намагався дати відповідь на питання: «Ідемо ми до Європи разом із Росією, чи ні?». На його думку, «...Україна й Росія ясно визначили: їх європейський вибір збігається. Для України він цілком органічний, це її цивілізаційний вибір, зроблений у далекій давнині та, як кажуть, ніколи ніким не скасований. Мотиви Росії не настільки очевидні, тому що їй куди менше притаманне відчуття належності до Європи»³.

Натомість перший секретар Комуністичної партії України П.Симоненко у 2003 р., аргументуючи з марксистсько-ленінських позицій потребу створення ЄЕП, зазначав, що «старіюча Європа й сита Америка вкрай потребують української дармової робочої сили, дешевої української сировини, що її вивозять українські кримінально-олігархічні структури за викидними цінами... Захід не зацікавлений у налагодженні роботи українських підприємств – їхній ринок ущерть насичений і без українських товарів»⁴. Альтернативна концептуальна позиція полягає у відмові від зовнішньополітичної «багатовекторності» як способу балансування між інтересами Росії й Заходу, та конфліктності з Росією заради прискорення просування до європейських та євроатлантичних інтеграційних структур. Натомість «третьій шлях», або збереження статусу активного нейтралітету, зважаючи на знаходження України на перетині різних геополітичних впливів, заперечувався фанатичними прихильниками як «євразійського», так і «європейського» концептів зовнішньої політики України.

Слід також зазначити, що історичний досвід, зокрема уроки боротьби за українську державність і традиції зовнішньополітичної діяльності України в минулому, значною мірою детермінували процес розвитку сучасних форм співробітництва між Україною та європейськими структурами, з одного боку, і впливали на формування співробітництва з конкретними державами на двосторонньому та регіональному рівнях, з іншого.

Останнім часом в Україні з'явилися сотні публікацій із проблем формування основних принципів зовнішньої політики нашої держави та реалізації пріоритетних напрямів роботи вітчизняної дипломатії, побачили світ спогади й ме-

муари президентів, дипломатів та інших державних діячів, причетних до становлення зовнішньополітичного курсу України, захищено сотні дисертацій із питань міжнародного визнання незалежної України, становлення й розвитку двосторонніх міждержавних відносин, діяльності України в ключових міжнародних організаціях, участі в розв'язанні регіональних конфліктів та інших міжнародних проблем тощо. Щоправда, чимало з них позбавлені необхідної наукової ґрунтовності та відповідної джерельної основи, іноді мають кон'юнктурний характер, виконані для задоволення поточних політичних потреб. Утім, об'єктивні конкретно-історичні й узагальнюючі концептуальні дослідження актуальних проблем зовнішньополітичної діяльності України з урахуванням їх науково-практичного значення вкрай потрібні, особливо через складність процесу усвідомлення національних інтересів України та суперечливість при визначенні пріоритетних напрямів її зовнішньої політики в умовах глобального світу.

Упродовж 15 років тривав пошук оптимальних концептуальних підходів до зовнішньої політики незалежної України. Консолідуючими цінностями в зазначеному процесі можуть бути стабільний поступальний розвиток економіки, який здатний забезпечити гарантований соціальний захист, якісна влада, що спроможна бути гідною довіри й контролю громадянського суспільства, покликана впливати на процес прийняття стратегічних політичних рішень.

За рік до доленосних президентських виборів 2004 р. опитування громадської думки фіксували суттєві флуктуації зовнішньополітичних орієнтирів громадян України. Наприклад, ще влітку 2003 р. 57,4% висловлювалися за розширення зв'язків у форматі СНД, а 47% – підтримували ідею вступу України до Європейського Союзу (ЄС)⁵. Здавалося, що подібна демоскопія віддзеркалила суперечливість трансформаційних процесів у контексті зміни суспільної свідомості. Остання лишалася «багатовекторною», усвідомлюючи, що Україна не може підтримувати нормальні стосунки лише з одним регіоном, а членство в НАТО вимагає не лише адаптації до західних демократичних цінностей, а й спроможності їх захищати. Але Україна на той час ще не створила цінностей, що їх обстоюють країни НАТО. Водночас домінантною установкою вітчизняної зовнішньої політики принаймні упродовж 1991–2004 рр. було усвідомлення того факту, що Україна не бере участі в жодних об'єднаннях, які вороже ставляться до Росії або не знаходяться в сфері її впливу, адже це могло порушити баланс інтересів у посткомуністичній європейській системі міжнародних відносин.

Три періоди у відносинах із трьома центрами сили

Усе наведене вище не могло не вплинути на ефективність зовнішньополітичної діяльності незалежної України, в якій, на нашу думку, можна виділити принаймні три періоди.

Перший із них – адаптаційний – охоплює час від проголошення незалежності України до других президентських виборів, тобто 1991–1994 рр. Нагальним завданням у перші роки незалежності України стало забезпечення її визнання іншими країнами світу, встановлення з ними дипломатичних відносин, розбудова договірно-правової бази та розвиток рівноправного співробітництва, забезпечення міжнародного визнання державних кордонів і територіальної цілісності України, відкриття дипломатичних представництв за кордоном.

Загалом ці першочергові завдання зовнішньої політики були виконані: досить швидко відбулося утвердження на міжнародній арені (уже на кінець 1993 р. Україну визнали 149 країн, 132 з яких встановили з нею дипломатичні відносини, а понад 50 – відкрили в Україні посольства та консульства⁶); відбулася розбудова двосторонніх відносин і налагодження стратегічного партнерства з важливими для України державами; було започатковано процес інтегра-

ції до Європи (членство в Нараді з безпеки та співробітництва в Європі та Раді Північноатлантичного співробітництва, подання офіційної заявки на вступ до Ради Європи, розвиток співпраці з НАТО та ЄС).

Крім того, звичайно, були й інші важливі дипломатичні прориви, до яких, наприклад, можна віднести мирне врегулювання українсько-російського протистояння навколо Севастополя й Чорноморського флоту та стабілізацію ситуації навколо Автономної Республіки Крим, а також відмову України від успадкованої від СРСР ядерної зброї в обмін на гарантії її безпеки з боку ядерних держав. Нарешті, 2 липня 1993 р. Верховна Рада України схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України» – фундаментальний документ концептуального характеру, що визначав стратегічну спрямованість зовнішньополітичного курсу, головні національні інтереси України в сфері зовнішньої політики, її засади, принципи й першочергові завдання.

Утім, незважаючи на важливі здобутки зовнішньої політики України в перші роки незалежності, у цілому цей період характеризувався переважно «романтичними настроями», зокрема щодо широкої допомоги Заходу й швидкої інтеграції в економічні та військово-політичні структури Європи, провідні держави якої вбачалися лише як кредитори й покровителі України, а не її ключові, стратегічні партнери. Не справдилися й надії тодішнього українського керівництва на створення блоку з країнами Балтії та «Вишеградської четвірки» (Балто-Чорноморська співдружність), які набагато випередили Україну в постсоціалістичному реформуванні суспільства та стрімко зближалися з НАТО і Європейським Союзом.

Водночас у зовнішньополітичній діяльності України бракувало чіткої європейської самоідентифікації, а також системності й узгодженості дій усіх гілок влади, мали місце прорахунки як тактичного, так і стратегічного характеру. До них, наприклад, фахівці відносять і помилкову концепцію швидкого ядерного роззброєння; свідоме дистанціювання від Росії та її курсу в Співдружності Незалежних Держав (СНД), яка розглядалася Києвом винятково як «інструмент для цивілізованого розлучення», що в кінцевому підсумку стало економічно шкідливим для національних інтересів України; надто тривале ігнорування практичного вирішення стратегічного питання щодо забезпечення диверсифікації джерел постачання енергоносіїв або альтернативних джерел енергії; занадто уповільнене створення сприятливих умов для іноземних інвестицій та міжнародного економічного співробітництва; компромісну ідею про те, що всі сусіди України є її стратегічними партнерами.

Однак об'єктивні реальності сучасної постмодерної системи міжнародних відносин уже в другій половині 1990-х рр. змусили заговорити про прагматичні імперативи складної адаптації України до потреб взаємодії з навколишнім світом, зокрема з Європою, у широкому розумінні цього поняття. Як слушно зазначав перший міністр закордонних справ незалежної України А.Зленко (1990–1994 рр.), «позаду залишилися часи національного романтизму та активного створення засад державності, а часом – і невпевнених спроб на світанку незалежності робити вчинки, гідні країн із багатовіковим державницьким досвідом... За великим рахунком, ми бачили себе носіями нової європейської ідеї на пострадянському просторі. Вірогідно, це була переоцінка власних сил і можливостей»⁷. Настали нові часи в історії зовнішньої політики незалежної України, зокрема, період більш прагматичного налагодження співробітництва з країнами Європи як важливої складової взаємодії з європейськими структурами, а також «розчищення від завалів» українсько-російських взаємин і відновлення добрих стосунків з іншими партнерами по колишньому СРСР.

Загалом другий період в історії зовнішньої політики України, що фактично охоплює т.зв. «добу Кучми», тобто 1994–2004 рр., був відзначений суперечли-

вими тенденціями. З одного боку, у цей період європейський вектор зовнішньої політики України поступово перетворювався на пріоритетний, а курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію – на ключову стратегічну ідею розвитку українського суспільства замість утопічних уявлень про швидке входження України в Європу. У процесі реалізації національних інтересів України відбувався не лише розвиток співробітництва з європейськими країнами на міждержавному двосторонньому рівні, а й поглиблювалися відносини із загальноєвропейськими інтеграційними структурами. Так, у червні 1994 р. було підписано Угоду про партнерство та співробітництво між Україною і Європейським Союзом, яка набула чинності в 1998 р.; у вересні 1995 р. Україна стала повноправним членом Ради Європи; у червні 1996 р. було затверджено Стратегію інтеграції до ЄС; у липні 1996 р. Україна стала повноправним членом Центральноєвропейської ініціативи – впливової регіональної організації, що об'єднує сьогодні 17 країн; у липні 1997 р. було підписано «Хартію про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору», в якій країни НАТО визнали нашу країну «невід'ємною частиною нових демократій Центрально-Східної Європи й одним із ключових факторів забезпечення стабільності в цьому регіоні та на континенті загалом».

У грудні 1999 р. було прийнято прихильну до України Спільну стратегію ЄС, а у вересні 2000 р. нарешті було створено Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу й прийнято Програму інтеграції України в ЄС. Причому після перемоги проєвропейських політичних сил на парламентських виборах 2002 р. й створення у Верховній Раді Комітету з питань євроінтеграції та звернення 18 червня того ж року Президента України до депутатів Верховної Ради з програмним посланням «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 рр.», здавалося, що остаточно визначено єдину стратегічну мету зовнішньополітичної діяльності України – повноцінне залучення до процесів європейської та євроатлантичної інтеграції. До безперечних здобутків української дипломатії в цей період слід віднести й започаткування активної участі в миротворчій діяльності ООН та обрання країни до Ради безпеки ООН на період 2000–2001 рр., що, на жаль, було чи не останнім відчутним успіхом зовнішньої політики України за роки президентства Л.Кучми⁸.

Утім, незважаючи на численні політичні заяви про вірність України європейському вибору й формальні кроки української влади в цьому напрямі, зовнішньополітичний курс початку 1990-х рр. у цілому не знайшов логічного продовження, подальшого уточнення й практичної деталізації з урахуванням нового етапу розвитку України, нових умов, реалій і викликів світової політики на зламі бурхливого ХХ ст. та не менш драматичного початку ХХІ ст. «Протягом тривалого часу уся пара йшла в гудок, а потяг так і не зрушив із місця», – вимушений був зауважити щодо зусиль української дипломатії в євроінтеграційному напрямі Президент України на зустрічі з учасниками наради послів України в європейських державах у серпні 2000 р.⁹

Більше того, як засвідчили наступні роки української незалежності, характерною ознакою зовнішньої політики все ж залишилася політика маневрування між Росією й Заходом, підтримка відносної рівновіддаленості від цих полюсів сили, що отримала назву «багатовекторності», яка навряд чи відповідає зовнішньополітичним пріоритетам та національним інтересам України в цілому. До того ж хаотично змінювалися напрями «векторів» і політичні гасла: постійного, тимчасового чи активного нейтралітету й позаблоковості; одночасного партнерства з ЄС, Росією й США; двовекторності; євроатлантичного вибору; європейської і євроатлантичної інтеграції при підтриманні стратегічного партнерства з Росією; проукраїнської зовнішньої політики; курсу «до Європи разом

з Росією», чи з СНД, ЄврАзЕс і ЄП і т.п. Зовнішньополітичні кроки України наприкінці другої каденції Л.Кучми навіть дали підставу багатьом політологам та аналітикам-міжнародникам говорити про відмову української влади від європейського вибору, про перемогу головної мети зовнішньополітичної концепції Російської Федерації й політики президента В.Путіна щодо України – повернення її до східнослов'янської спільноти, до повноцінної інтеграції в рамках СНД, а з 2003 р. ще і Єдиного економічного простору та до євразійської цивілізації, навіть про закріплення української незалежності за російськими газовими та нафтовими трубами, олігархічним фінансовим капіталом.

Дійсно, в останні роки президентства Л.Кучми на багатьох напрямках зовнішньополітичної діяльності з'явилися ознаки стагнації чи навіть регресу. Наприклад, у розпалі «касетного скандалу» координатор спільної зовнішньої й оборонної політики Європейського Союзу Х.Солана зазначав, що «Україна грає демократичними принципами, але не грає за цими принципами»¹⁰. Вище керівництво України опинилось у міжнародній ізоляції.

22 листопада 2002 р. на пражському саміті НАТО президентів розсадили за французьким алфавітом, аби Президент США Дж.Буш не опинився поряд із Президентом України Л.Кучмою. Від України вимагали доказів того, що вона не постачала систем протиповітряної оборони «Кольчуга» до Іраку. Тим часом у внутрішньополітичному житті тривала боротьба за лідерство у виконавчій владі. Наприклад, на тлі призначення В.Януковича прем'єр-міністром тодішній голова Європейської комісії Р.Проді зазначав, що Україні немає місця в ЄС, адже «новозеландці, наприклад, теж почувуються європейцями, але вони не можуть вступити до ЄС»¹¹. Своєю чергою тодішній європейський комісар із питань розширення ЄС Г.Ферхойген порівнював можливість України стати членом ЄС із шансами Мексики перетворитися на ще один штат США.

Оцінюючи тодішню ситуацію в Україні та навколо неї, слід констатувати, що загальмувався процес євроінтеграції, ускладнилися стосунки з Парламентською асамблеєю Ради Європи, ЄС, США, НАТО, світовими фінансовими інституціями. Скоротилися або майже припинилися контакти на вищому рівні з лідерами провідних західних країн (на тлі активізації стосунків із Росією), послабилася стратегічне партнерство з Польщею, значно зріс тиск на Україну, зокрема на її зовнішню політику. Наприклад, Західна Європа відмовилася від літака АН-70 як базової машини для своєї транспортної авіації, у кількох західноєвропейських країнах тривали антидемпінгові процеси проти українських товарів, на ринках ЄС Україна продовжувала мати дискримінаційний статус, припинилося кредитування з боку МВФ, відчутно жорсткішою стала позиція Росії в питанні постачання та транспортування енергоносіїв територією України тощо. Усе це свідчило про вичерпання можливостей здійснення «багатовекторної» політики, вона почала сприйматися як непередбачуваність, непослідовність і навіть слабкість. Зовнішня політика України демонструвала тенденцію до втрати концептуальної стрункості, усе більше ставала ситуативною, спрямованою не стільки на перспективу, скільки на вирішення поточних питань.

Унаслідок цього, а також непослідовності в заявах і зовнішньополітичних діях керівництва України в поєднанні з відомими скандалами, корупцією, пануванням криміналу, переслідуванням свободи слова й опозиції помітно погіршився міжнародний імідж країни, до нас почали ставитися з меншою довірою й повагою. Зовнішня політика України стала фактично заручницею кризових внутрішньополітичних процесів.

Водночас іракська проблема, яка «визріла» на той період, стала не лише зовнішньополітичним, а й внутрішньополітичним випробуванням для України. 17 березня 2003 р. Президент України Л.Кучма направив до Верховної Ради постанову про відправку до Кувейту батальйону протихімічного захисту. Це ко-

ментувалось як самостійний крок в обхід Росії. У відповідь Кремль не підтримав ідею референдуму з питання пролонгації повноважень Л.Кучми.

Тим часом 26 травня 2003 р. Рада національної безпеки та оборони України рекомендувала направити 1500 українських миротворців до Іраку. Балансиром «багатовекторності» мав стати проект участі України разом із Росією, Білорусією та Казахстаном у Єдиному економічному просторі.

Парламентська більшість у Верховній Раді України 17 вересня 2003 р. підтримала рамкову угоду про Єдиний економічний простір. На користь цього рішення лунали аргументи на кшталт того, що Україна внаслідок розширення ЄС могла опинитись у «сірій зоні». Угода щодо формалізації ЄЕП укладалася на невизначений термін. Принциповим питанням для України було створення зони вільної торгівлі у форматі четвірки держав членів¹². Своєю чергою національно-демократична парламентська опозиція вважала, що проектом ЄЕП Росія намагалась відродити так звану «ліберальну імперію». Але власними незграбними діями в Керченській протоці в процесі побудови дамби Кремль завдав суттєвого удару по цьому проекту.

Міністерство закордонних справ України 30 вересня 2003 р. направило ноту протесту МЗС Росії з приводу побудови дамби поблизу острова Коса Тузла. Але цей процес тривав, що змусило 14 жовтня 2003 р. уже Верховну Раду України прийняти заяву з приводу подій у Керченській протоці. Завдяки цим процесам з'ясувалося на практиці, що гарантії недоторканості території України, надані їй у Будапешті в грудні 1994 р. за відмову від радянської ядерної зброї, не варті паперу, на якому вони написані.

Тим часом 23 жовтня 2003 р., поки тривало спорудження дамби, Верховна Рада України пригрозила переглянути засади українсько-російського «стратегічного партнерства». Росія була стурбована можливістю появи в Азовському морі кораблів НАТО. Україна знову показала свою беззахисність перед російською спеціальною інформаційною операцією, яка стала справжнім подарунком для антиросійських сил в Україні. Події навколо Тузли радикально змінили суспільні настрої.

Наприкінці 2003 р. соціологічне опитування, проведене Національним інститутом стратегічних досліджень, зафіксувало геополітичний розкол українського суспільства. Респонденти могли виокремити декілька напрямів інтеграції. У результаті, наприклад, за інтеграцію до ЄЕП висловилися 52,3% опитаних, до ЄС – 51,6%; до СОТ – 51,4% респондентів¹³. На тлі суспільно-політичного розколу щодо геополітичних орієнтирів українських громадян російські експерти напередодні президентської кампанії 2004 р. вважали, що «виграти президентські вибори в Україні будь-якому кандидату, якого не підтримує Росія, буде важко»¹⁴.

Провідні кандидати на президентську посаду на початку виборчої кампанії демонстрували свої зовнішньополітичні симпатії опосередковано, наголошуючи на стандартах життя та демократичних цінностях. Наприклад, лідер блоку «Сила народу» В.Ющенко говорив про європейський вибір України. Своєю чергою кандидат, підтриманий владою – тодішній прем'єр-міністр В.Янукович – полемічно наголошував, що краще будувати Європу в себе, аніж їхати туди третім класом.

Натомість американський аналітик З.Бжезинський публічно зазначав, що «Америка не має свого кандидата на українських виборах»¹⁵. Тим часом уже наприкінці травня 2004 р. українсько-російські розбіжності щодо бачення перспективи ЄЕП поставили під загрозу втілення рамкової угоди. За цих обставин В.Ющенко, звертаючись до громадян Росії в день незалежності Російської Федерації, закликав не використовувати «ресурс Путіна» на президентських виборах в Україні та висловив сподівання, що «справжній патріот Росії може поважати лише патріотичну українську владу»¹⁶.

Водночас влада, чий термін легітимності збігав, зіштовхнулася із черговим ляпасом. Партнерство в Іраку було оцінено Вашингтоном лише як можливість зняття ізоляції, а не запрошення України до НАТО. Зокрема 29 червня 2004 р., за результатами стамбульського засідання Ради партнерства Україна – НАТО, з Військової доктрини України було вилучено положення про підготовку до вступу в альянс. Це розглядалось як завершення епохи прозахідної орієнтації України. Але латентна геополітична боротьба за сфери впливу тривала.

Українські президентські вибори перетворилися, по суті, на боротьбу Росії та США за вплив на пострадянському просторі. На думку Марка Бжезінського, який намагався узгодити інтереси Москви та Вашингтона щодо Києва, «Росії буде краще, якщо Україна стане процвітаючою, динамічною, а не деградуючою державою. У цьому ж зацікавлені й США»¹⁷. Адже Україна як цивілізаційний міст між Сходом і Заходом в умовах зіткнення між ними могла бути знищена.

Серйозну загрозу національній безпеці України становили події народних протестів проти результатів президентських виборів. Виступаючи 25 листопада 2004 р. на саміті Росія – ЄС (Гаага), В.Путін закликав Захід не штовхати Україну до хаосу. Тим часом зовнішніми посередниками у внутрішньополітичних українських переговорах стали польський президент А.Квасневський, литовський президент В.Адамкус, представник ЄС Х.Солана. Натомість 28 листопада 2004 р. мер Москви Ю.Лужков був присутній на з'їзді в Сіверськодонецьку, який проходив як альтернатива геополітичному вибору Майдану. Хоча напередодні, зустрічаючись у Сочі, Л.Кучма та В.Путін висловилися за нові президентські вибори (можливо, за участі вже й Л.Кучми), 3 грудня 2004 р. Верховний Суд України скасував результати другого туру президентських виборів і призначив повторне голосування.

Під час стрімкої виборчої кампанії цього разу В.Янукович зазначав, що з Росією слід працювати, аби бути на «рівних» з Європейським Союзом, а з ЄС – співробітничати для рівноправних відносин із Росією. На його думку, Україна повинна була стати об'єднавчою ланкою між європейським, євразійським та середземноморським регіонами. На заході Україну чекають не раніше, ніж буде врегульовано всі українсько-російські проблеми. Але шальки терезів громадської думки, за підсумками подій листопада–грудня 2004 р., здавалося, хитнулись у бік однозначного європейського вибору України.

Від багатовекторності до європейського вибору

Поворотним моментом у зовнішній політиці нашої країни стали президентські вибори, які переросли в Помаранчеву революцію. Майдан не лише відновив справедливість у встановленні результатів народного волевиявлення, а й зробив серйозну заявку на відновлення позитивного іміджу та європейської ідентичності України, перед якою відкрилися нові можливості, в тому числі й на міжнародній арені.

Водночас Україна опинилася перед складною проблемою адаптації до викликів глобалізації. Ключовим питанням лишається проблема ефективності національної держави в умовах загострення конкурентної боротьби передусім в економічній сфері. Причому досвід успішної модернізації, наприклад країн Південно-Східної Азії, свідчить, що преференції мають нації, які не лише зберегли «традиційну» ідентичність, а й забезпечили її модерне відтворення.

Після Помаранчевої революції багатьом в Україні здавалося, що нарешті відбувся цивільний шлюб між українським націоналізмом та модерною демократією. Проте глобалізація в усіх своїх проявах поступово, але наполегливо розмиває націоналістичний дискурс. Адже «зростаюча взаємозалежність національних економік призводить до посилення нестабільності фінансових систем і

промислового виробництва»¹⁸. За цих обставин усе частіше транснаціональний капітал любить батьківщину свого походження в прагматичних межах бізнес-плану.

Тож найголовнішою суперечністю нинішнього етапу реалізації національних інтересів України, здається, стає неадекватність ресурсів та нестача часу для вирішення завдання європейської інтеграції з одночасним урахуванням не лише перспективних, а й тактичних національних інтересів.

Звичайно, після Помаранчевої революції Україну почали більше поважати у світі, що є необхідною умовою для того, щоб відстоювати національні інтереси країни, реалізувати європейське покликання України. Отже, зі зміною влади в Україні за результатами цих доленосних подій почався новий етап у розвитку зовнішньої політики Української держави, зокрема, було сформульовано нове завдання підвищення не лише кількісної активності, а і якісних характеристик зовнішньополітичного курсу України.

Передусім зовнішня політика нашої країни була націлена на розв'язання стратегічних проблем, які фактично визначили сучасні зовнішньополітичні пріоритети Української держави, а саме: забезпечення вступу до ЄС та НАТО; розвиток якісно нових відносин зі США й РФ; сприяння повноцінній інтеграції країни у світовий економічний простір. Перед українською дипломатією було поставлено ключове завдання «адекватного представлення України там, де існують очевидні політичні, економічні й гуманітарні інтереси держави та її громадян». Подальші кроки передбачали роботу зі спрощення пересування українців світом, ширшу присутність української культури у світовому цивілізаційному просторі, захист економічних інтересів країни й чіткий курс на європейську інтеграцію, насамперед на демократичні цінності та стандарти. Планувалося зробити кордони України «прозорими для людей і бізнесу, але закритими для злочинців». Відповідні корективи були внесені до концептуальних підходів щодо вирішення проблем захисту українських національних інтересів всюди, де вони є.

Разом із тим, інтенсивні внутрішньополітичні зміни, що відбулися в Україні після Помаранчевої революції 2004 р., залишають поки що досить суперечливі політичні оцінки результатів зовнішньополітичної діяльності нової української влади.

Із часу проголошення незалежності України, як відомо, чітко визначилися три основні центри впливу на українські справи: Росія, ЄС та США. Залежно від крену багатовекторності ці геополітичні центри шикувались у певну ієрархію. Однак до Помаранчевої революції листопада–грудня 2004 р. колишня влада де-факто визнавала найважливішим стратегічним партнером саме Росію. Досить часто українські дипломати закидали самі собі невміння говорити одне й те ж саме в Москві, Брюсселі та Вашингтоні. Правда, одним із видів дипломатичного мистецтва, мабуть, є звичка казати партнерам те, що вони хочуть від вас почути. Натомість упродовж 2005 р. було втілено в повсякденну дипломатичну практику фактичну відмову від багатовекторного зовнішньополітичного курсу, причому внаслідок цього втрати відчуваються переважно на російському напрямку.

Зокрема російська еліта гостро сприйняла спроби України вперше з часу проголошення незалежності Україна спробувала грати роль альтернативного щодо Росії регіонального лідера. Унаслідок цього українсько-російські відносини опинилися на найнижчому рівні, якого не було з часу підписання Договору про дружбу й співробітництво від 31 травня 1997 р. Наприклад, німецькі аналітики прогнозували, що українсько-російські відносини будуть нормальними, якщо В.Путін не перешкоджатиме європейській інтеграції України¹⁹. Натомість міністр закордонних справ РФ С.Лавров в інтерв'ю німецькій діловій газеті констатував, якщо «Захід поважатиме суверенітет України, нової «холодної війни» не буде»²⁰.

Але, коментуючи трансформацію зовнішньополітичних пріоритетів демократичної України, Президент В.Ющенко зазначав, що «регіональна інтеграція на засадах європейських цінностей, формування від Вітебська до Баку зони стабільності – вісі країн, які намагаються відповідати європейським нормам і стандартам, – одне із ключових завдань України». Водночас Україна зацікавлена в «стабільній, демократичній, реформованій, інтегрованій в економічні та політичні відносини Європи Росії»²¹. Політичні ресурси, задіяні Кремлем, аби змінити розстановку сил, виявилися недостатніми. Тому Росія використала останній аргумент – вибухонебезпечну газову проблему. Саме гучні суперечки навколо газової теми наприкінці 2005 р. гостро поставили питання про загальний стан українсько-російських відносин.

Кремль відразу після Помаранчевої революції був роздратований зовнішньополітичним курсом нової української влади, спрямованим на пошук самостійних напрямів участі насамперед в європейській політиці шляхом відмови від асиметричних стосунків із Росією. Проявами такого курсу стало фактичне усунення України від втілення російського сценарію створення Єдиного економічного простору, демонстративна українська підтримка нового керівництва Грузії, висока посередницька активність української влади у врегулюванні придністровського конфлікту за євроатлантичним сценарієм, заява Президента України В.Ющенка про готовність країни приєднатися до плану дій щодо набуття членства в НАТО, створення Спільноти демократичного вибору як «регіонального форуму забезпечення демократії, безпеки, стабільності й процвітання в Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні», ширше запровадження української мови як засобу звуження російського інформаційного впливу. Зазначені чинники стали ключовими проблемами для ефективної реалізації російського курсу регіонального домінування.

З огляду на це, ще навесні 2005 р. Росія заявляла, що вона не збирається субсидіювати дешевим газом євроатлантичну інтеграцію України. Президент РФ В.Путін на початку 2006 р. під час прес-конференції ще більш різко наголосив на цьому, заявивши, якщо фінансування, наприклад, Бонном розвитку східнонімецьких земель є виправданим, адже це сприяє об'єднанню німецької нації, то фінансування Росією євроатлантичного вибору України є nonsensом²². Зазначимо, що в листопаді 2005 р. Україна висловлювала готовність підписати 20 із 29 установчих угод по СЕП. Аби примусити українську сторону до подальших поступок, посилювався тиск із боку «Газпрому».

Напруження зростало в міру загострення українсько-російської конкуренції в процесі перегонів щодо вступу до Світової організації торгівлі (СОТ). Лише наприкінці 2005 р. в Гонконгу США фактично провели попереднє рішення про синхронізацію вступу України та Росії до СОТ імовірно в 2007 р. Такий підхід теоретично міг дозволити уникнути масштабної українсько-російської торгівельної війни з негативними наслідками для обох сторін. Проте гарантувати позитивний розвиток подій ніхто не міг.

Керівництву «Газпрому», стратегію якого визначає безпосередньо адміністрація В.Путіна, у кошмарах мариться ситуація, коли стратегічний газопровід в Європу, що проходить українською територією, опиниться під контролем НАТО. Тож участь «Газпрому» в газотранспортному консорціумі, ідея створення якого живе уже понад три роки, видавалася Кремлю комерційною гарантією врахування російських інтересів. Також слід мати на увазі, що «Газпром» поступово перетворюється на міжнародну транснаціональну корпорацію, тож Україні доведеться мати справу з акулами глобального бізнесу.

Причому попри слушні заяви щодо стратегічного значення газопроводів для України, вона одноосібно не має достатніх ресурсів, аби адекватно обслуговувати їх інфраструктуру. Може бути така економічна ситуація, що іншого вибору,

як створювати консорціум хоч би на паритетних засадах просто не буде. Водночас початок будівництва альтернативної газотранспортної мережі, зокрема Північноєвропейського газопроводу, негативно позначився на іноземних інвестиціях у модернізацію української газотранспортної системи. Такий стан речей дійсно перетворив українсько-російські відносини на прохолодні прагматичні розрахунки, що підтвердила «газова війна», яка спалахнула між двома країнами наприкінці 2005 – на початку 2006 рр. За тих обставин, наприклад, на думку національно-демократичних сил України, «братність» у відносинах, як стало зрозуміло з позиції Росії, можлива лише в разі, якщо Україна здаватиме свої власні національні інтереси, а Росія – насаджуватиме свою імперську волю»²³. Правда, прихильники зазначеного ідеологічного спектра реалістично вважають, що «пошук Україною більш вигідної асиметрії у відносинах із Росією виявиться скрутним і затяжним»²⁴.

Натомість значна частина російської інтелектуальної еліти впевнена, що в інформаційному просторі України після Помаранчевої революції створено «міф про Росію ... як про мілітаристську, авторитарно-адміністративну ... імперію, яка розпадається», але намагається відновити свою могутність за рахунок України²⁵. Таке розуміння психологічного клімату українсько-російських відносин призводить до того, що в глухому куті знаходяться українсько-російські переговори щодо розподілу азовсько-керченської акваторії. Наприклад, із 2484 км українсько-російського кордону завершено його делімітацію лише на суші. Зокрема Україна й Росія не погодили точки стику між Азовським морем та Керченською протокою, між Керченською протокою й Чорним морем, з яких слід починати розмежування. Крім того, Росія заперечила існування за часів СРСР адміністративного кордону в Керченській протоці.

Навіть «дипломатія без краваток», яка нещодавно була дієвим засобом швидкого залагодження проблем, які завжди були у відносинах Києва та Москви, залишилась у минулому. Створена в травні 2005 р. міждержавна комісія з питань співробітництва Ющенко – Путін так і не прийняла жодного стратегічного рішення, залишивши свою діяльність на інерційному рівні. Надто повільно створювалися й починали роботу галузеві комітети, які мали функціонувати у форматі зазначеної комісії.

Українська сторона в пошуку контраргументів на газових переговорах намагалася продемонструвати Росії її зустрічну залежність від української політики. Наглядний приклад цього – російський Чорноморський флот, який орендує бази в Севастополі. Угоди 1997 р. дали можливість російському керівництву заспокоїти свою громадськість, яка була збурена визнанням територіальної цілісності України. Натомість Україна змогла стабілізувати ситуацію на проросійські налаштованому півострові. Причому в силу внутрішньополітичних причин, пов'язаних із виборами в Україні та Росії впродовж 1999–2004 рр., ані Москва, ані Київ активно не готували проекти угод щодо флоту, які мали конкретизувати всі аспекти оренди. Тому приступати до вирішення цього конфліктного питання на новому історичному етапі довелося в ще складніших політичних умовах.

Адже чинне керівництво України та Росії розігрує ці карти у власних внутрішньополітичних інтересах із метою консолідації населення на засадах об'єднання проти «ворога». Кремлівські пропагандисти представляють Україну як американський плацдарм із підготовки «кольорових» проамериканських революцій на пострадянському просторі²⁶. Завдяки наближенню до західних цінностей, на думку багатьох росіян, яку фіксують різноманітні соціологічні опитування, успіх ліберальної демократії західного зразка в цій країні не повинен супроводжуватися розвалом Російської Федерації та зубожінням її населення.

Своєю чергою українське керівництво поширює думку, що Кремль проводить неоімперську політику з метою повернення України під свій контроль.

Адже в разі підвищення до європейського ринкового рівня ціни на газ російський капітал отримає додаткові можливості скупити збанкрутілі українські підприємства, продиктувати умови володіння акціями газотранспортної системи України, поглибити розкол українського суспільства. Ці пропагандистські установки свідчили, як надзвичайно важко українська свідомість позбавляється комплексу «молодшого брата», тобто звички «скаржитися на утиски з боку Росії; ображатися, коли Росія ігнорує Україну у своїй зовнішній політиці; бачення навколишнього зовнішньополітичного середовища через призму російського чинника; брак самостійної національної зовнішньополітичної стратегії; невпевненість у власних можливостях...»²⁷.

Нарешті, тільки зменшивши оберти конфронтаційної пропагандистської риторики, завдяки якій політичні дивіденди отримують лише екстремісти з обох боків, можна повернути українсько-російським відносинам дух рівноправного партнерства. Адже за офіційними статистичними даними українсько-російський товарообіг у 2005 р. сягнув 20 млрд. доларів, а з усіма 25 країнами ЄС він становить 22 млрд. доларів. За цими цифрами – робочі місця й людські долі, нехтувати якими відповідальні політики не мають права. Тому і в подальшому Україна повинна на двосторонньому та багатосторонньому рівнях використовувати потенціал стратегічного партнерства з Росією.

Виступаючи 9 лютого 2006 р. після досягнення паліативного газового компромісу з Росією із першим щорічним президентським зверненням до Верховної Ради України, В.Ющенко констатував, що «Україна бере активну участь у підготовці міжнародно-правових документів, що формують правову базу ЄП, керуючись принципом різнорівневої та різношвидкісної інтеграції з урахуванням норм і стандартів СОТ та ЄС»²⁸. Проте на тлі парламентської виборчої кампанії 2006 р. загострився українсько-російський конфлікт щодо конкретизації домовленостей із оренди кримських баз російської частини Чорноморського флоту. Перегляд угод по флоту міг спровокувати відмову Росії від договору 1997 р., який визнає територіальну цілісність України, зокрема в кримському питанні.

Паралельно посилювалися передчуття неминучості розпаду СНД. Принаймні Росія вже фактично поділила держави колишнього пострадянського простору на лояльні та нелояльні. До перших належать Білорусь, Вірменія, Узбекистан, Таджикистан, Казахстан, з певними застереженнями – післяреволюційний Киргизстан, які залишаються в системі Ташкентського договору про колективну безпеку. В «опозиційному» таборі – Україна, Грузія, Молдова, Азербайджан. З огляду на це, навіть рятівний для СНД проект створення зони вільної торгівлі без вилучень та обмежень з окремих груп товарів був відкладений до 2012 р., а насправді – похований. До того ж усе очевиднішим стає той факт, що путінська Росія відмовилася від політики відновлення нової «союзної» чи створення конфедеративної держави й узяла курс на відродження «великої Росії».

Прихильники європейського вибору України вважали, що «...на РФ у СНД орієнтуються лише ті, у кого немає іншого вибору». Тому вважалося, що «Україна може засвоїти механізми ефективної реакції на виклики політики РФ, якщо незмінно розглядатиме відносини з РФ не як відособлену матерію, а крізь призму власної європейської та євроатлантичної інтеграції»²⁹.

Натомість на думку політолога В.Небоженка, «не маючи можливості «розібратися» із СНД своїми руками, Кремль віддає роль «могильника» іншим геополітичним суб'єктам». Тож Росія тільки виграє від виходу України та Грузії із СНД³⁰. Росія, зокрема, була невдоволена тим, що США, підписавши угоду з Україною про доступ до ринків товарів і послуг, змушують Кремль до переговорів з Україною у форматі Світової організації торгівлі.

Своєю чергою Україна дистанціювалася від проекту створення митного союзу ЄП, орієнтуючись лише на зону вільної торгівлі без вилучень та обмежень.

На думку секретаря РНБОУ А.Кінаха, «Україна виступає за підвищення рівня економічної діяльності СНД і не ставить за мету моментально вийти зі співдружності»³¹.

Прихильники багатовекторного курсу зовнішньої політики України продовжували закликати «відмовитись від закладання в основу європейської політики ідеї прискореного вступу України до ЄС як засобу геополітичного відриву від Росії»³².

Значно більше конструктивності впродовж 2005 р. спостерігалось на європейському й американському напрямках української зовнішньої політики. «Наші партнери в ЄС і НАТО відзначають, – стверджує міністр закордонних справ України Б.Тарасюк, – якщо до Помаранчевої революції вони розбудовували відносини з Україною виключно на основі власних інтересів, то тепер визначальними є спільні європейські цінності. Таке докорінне переосмислення філософії наших відносин уже дає конкретні результати»³³. У зверненні Президента України до Верховної Ради України у зв'язку з посланням Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє й зовнішнє становище України в 2005 р.» наголошувалося, що, «незважаючи на внутрішні проблеми як в ЄС, так і в Україні, у 2005 р. було зроблено більше, аніж за всю історію нашої незалежності, для поглиблення відносин і визнання України світовою та європейською спільнотою»³⁴.

Дійсно, постреволюційні кроки нової влади досить переконливо засвідчили реальну перспективу виконання Україною в повному обсязі зобов'язань за Угодою про партнерство та співробітництво з ЄС. Так, у лютому 2005 р. Європейський Союз затвердив для України статус «спеціального сусідства», у вересні Україна скасувала візовий режим для громадян ЄС, у листопаді розпочалися переговори про реадмісію (повернення нелегальних мігрантів) та спрощення візового режиму для окремих категорій громадян України (політиків, дипломатів, студентів, легальних туристів) й Україна отримала право підтримувати зовнішньополітичні декларації, які робляться від імені ЄС. Нарешті, 1 грудня 2005 р. на ІХ саміті Україна – ЄС було прийнято політичне рішення про надання Україні статусу країни з ринковою економікою, до якого в лютому 2006 р. приєдналися США.

Тим часом провали впродовж травня–червня 2005 р. конституційних референдумів у Франції та Нідерландах підсилили позиції внутрішніх і зовнішніх європейських скептиків. Попри той факт, що Україна отримала право приєднуватися до зовнішньополітичних заяв ЄС, Брюссель прохолодно поставився до намагань Києва залучити його до розв'язання газової суперечки з Росією. З'ясувалося, що європейська інтеграція набагато дорожча за євроремонт.

Одним із ключових елементів європейської та євроатлантичної інтеграції України стає її нова регіональна політика. Зокрема своїми останніми діями Україна підтвердила лідерство в ГУАМ, головну мету, нові напрями розвитку й філософію якої на Кишинівському саміті у квітні 2005 р. Президент України В.Ющенко визначив досить чітко: «Наша мета – створення зони стабільності й безпеки в регіоні, який повинен стати частиною Євросоюзу. Наша філософія – це демократія, економічний розвиток і безпека»³⁵.

Україна виявляє також підвищену зацікавленість у співпраці в Чорноморському регіоні в рамках ОЧЕС із метою максимального використання свого потенціалу як надійної країни-транзитера енергоресурсів та партнера в забезпеченні стабільності й безпеки в цьому регіоні. Загалом Президент України В.Ющенко переконаний, що «саме Україні історично судилося бути основою інтеграційних процесів у регіоні Центрально-Східної Європи, стабільність якого є важливою не тільки для континенту, а й для цілого світу. Українці стануть нацією, яка запропонує світові високі духовні цінності, нові зразки демократичної культури, міжнародної єдності та міждержавного діалогу. У цьому полягає наш глобальний проект і наша місія»³⁶.

Також досить інтенсивно розвивалися відносини України зі Сполученими Штатами Америки. Президент України В.Ющенко впродовж 2005 р. двічі відвідав США. Було підписано спільну заяву «Порядок денний для нового сторіччя українсько-американського стратегічного партнерства». Виступаючи в Конгресі, Віктор Ющенко зазначав, що «вступ України до Євросоюзу – це подолання кордонів в Європі, це нова потужність нової цивілізації. ... Вступ України до альянсу – це якісно новий рівень стабільності на стратегічно важливому просторі – від Варшави до Тбілісі й Баку...»³⁷.

Водночас Вашингтон визнав внесок України в стабілізацію становища в Іраку, а Україна підтримала процес демократизації країн Близького Сходу. У першу річницю Помаранчевої революції Конгрес США скасував поправку Джексона-Веніка. Нарешті 6 березня 2006 р. Сполучені Штати Америки підписали протокол про умови вступу України до СОТ. Але Україні не доводилося розраховувати на демонстративну американську підтримку в питанні газової конфронтації з Росією.

Події довкола Тузли (осінь 2003 р.) яскраво продемонстрували, що про будапештський меморандум гарантій безпеки, яку ядерні держави надали Україні в обмін на вивезення з її території ядерної зброї (5 грудня 1994 р.), пам'ятають лише українські дипломати.

Нарешті треба розуміти, що ніхто за Україну її проблеми з Росією, або будь-якою іншою країною, вирішувати не буде. Сучасна система міжнародних відносин – це не клуб альтруїстів, які тільки й мріють, як захистити слабшого від сильного. Реальність є такою, що кожна країна понад усе дбає про власні інтереси, які найчастіше не збігаються з українським національним інтересом.

Тож, мабуть, головний урок перших кроків нової української дипломатії полягає в тому, що наша зовнішня політика має бути еґотичною. Оскільки домінував маятниковий підхід, коли переважно російська орієнтація передчасно до виведення українсько-російських відносин на рівень конструктивного, прагматичного, рівноправного й взаємовигідного партнерства була замінена на домінуючу євроатлантичну орієнтацію, не спостерігалася внутрішньополітична консолідація навколо зовнішньополітичних пріоритетів України. Отже, зовнішньополітичний вибір був важливим індикатором обрання внутрішньополітичних цінностей на парламентських виборах 2006 р.

Провідною темою для конфронтації між партіями стала проблема вступу України в НАТО. На думку експертів із питань оборони, «декларуючи курс вступу до НАТО, Україна не створила заділу в вигляді спільних проектів із країнами НАТО»³⁸. Адже слід було розуміти, що в НАТО вступають не лише збройні сили, а вся країна. На думку британського аналітика Дж.Шерра, альтернативний євроатлантичному євразійський інтеграційний вибір «менш демократичний, менш інтервенціоністський, ніж НАТО, зате набагато більше схильний до внутрішніх конфліктів; модель, за якої питання бізнесу й політики вирішуються не суспільством, а на рівні вузького кола осіб». Нарешті, євразійському співтовариству байдуже, закінчатся успішно українські реформи, чи ні»³⁹.

Прихильники ідеї вступу України до НАТО вважали, що внаслідок євроатлантичної інтеграції Україна отримає якісно нові гарантії військової безпеки, збереження суверенітету та територіальної цілісності. Українські атлантисти сподівалися, що національним інтересам України відповідає співробітництво з НАТО в боротьбі проти міжнародного тероризму, нерозповсюдження зброї масового враження, нелегального обігу наркотиків та торгівлі людьми. Зрештою сам процес підготовки України до вступу в НАТО міг стати стимулом для демократичної трансформації суспільства, удосконалення всіх державних механізмів шляхом приведення стандартів життя у відповідність із нормами буття країн із розвинутою ринковою економікою. Адже й доступ до сучасної інформації є пи-

танням національної безпеки. Наприклад, НАТО фінансує проект циклотрона на базі Інституту ядерних досліджень у Харкові⁴⁰.

Натомість опоненти атлантизму підкреслювали, що «НАТО потрібна українська територія, аби з цього плацдарму «демократизувати» Російську Федерацію до президентських виборів 2008 р.»⁴¹ Крім того, критикуючи євроатлантичні наміри, опоненти звертали увагу на можливість направлення українських військових захищати західні цінності, воюючи в Афганістані, чи Ірані. Адже перемога в цих локальних війнах є шансом для НАТО довести свою ефективність у XXI ст.

Загалом, розглядаючи військово-політичні аспекти асиметричних відносин, В.А.Манжоло та Г.М.Перепелиця цілком слушно зазначають, що «виконання союзницьких зобов'язань перед Україною створило б для НАТО, на думку його керівництва, значні військово-стратегічні та військово-політичні проблеми, спричинені насамперед ескалацією напруження з Росією»⁴². До речі, стаття 6 Договору про дружбу, співробітництво й партнерство між Україною та РФ від 30 травня 1997 р. констатує, що сторони зобов'язалися утримуватися від участі чи підтримки будь-яких дій, спрямованих одна проти одної, і не укладати з третіми країнами будь-яких договорів, спрямованих проти іншої сторони.

Водночас вітчизняні європейські скептики вважали, що з неефективною економікою, нестабільною політичною системою та непрогнозованим істеблiшментом Україна становить загрозу замкнення дуги нестабільності, яка від Балкан іде до Центральної Азії. Але за умов нівелювання зазначених ризиків Україна могла виконувати в сучасних регіональних міжнародних відносинах стабілізуючу функцію.

Позитивна тенденція в цьому контексті пов'язана з рішенням, яке було прийняте на 60-й сесії Генасамблеї ООН у вересні 2005 р. в Нью-Йорку, коли Україна ввійшла до групи 13 країн, які готували пропозиції до проекту реформ ООН⁴³. А на початку травня 2006 р. Україна була обрана до Ради ООН із прав людини⁴⁴.

Водночас слід мати на увазі, що успішність зазначеного зовнішньополітичного курсу України залежить від можливості максимального використання міжнародних чинників для підвищення рівня життя в Україні до сучасних європейських стандартів та консенсусу української політичної нації щодо ієрархії стратегічних і тактичних завдань зовнішньої політики України.

Долаючи цивілізаційний розлам

Розв'язання наведених вище завдань значною мірою залежить від нової якості дипломатичної служби зокрема, та загалом усієї системи влади України. Виступаючи в серпні 2005 р. на нараді з послами України в МЗС, Президент В.Ющенко слушно висловлював критичні зауваження з приводу того, що «поли не мають найпривабливіших проектів, на основі яких можна вести переговори з діловими колами певної країни». Пропонувалося посилити кадровий потенціал дипломатичних місій України, поліпшити консульську й культурну підтримку українських громадян у світі⁴⁵. Серйозні проблеми зберігались і з досягненням консенсусу всередині українського суспільства щодо основних напрямків вітчизняної зовнішньої політики.

Напередодні парламентських виборів 26 березня 2006 р. констатовалося, що «в Україні політичні партії не мають значного впливу на прийняття та реалізацію зовнішньополітичних рішень», але «найбільший вплив на зовнішню політику мають саме провладні партії»⁴⁶. Наприклад, згідно з програмними положеннями партій помаранчевого спектра, «основним стратегічним курсом зовнішньої політики України ... є активне просування країни шляхом європейсь-

кої та євроатлантичної інтеграції». Водночас «кожна з партій помаранчевого спектра має власний погляд на стратегію реалізації цього зовнішньополітичного курсу». Зокрема частина помаранчевої коаліції ставила питання «...про зняття з порядку денного терміну вступу до ЄС», а набуття членства в НАТО ставилося в «...залежність від результатів всеукраїнського референдуму»⁴⁷.

На нашу думку, на початку ХХІ ст. Україна опинилася між молотом Росії, яка збільшує потугу, спираючись на нафтогазові прибутки, та ковадлом гігантської зони відповідальності США. Одночасно серйозну проблему становить стратегічна невизначеність ЄС щодо України, яку не влаштовує розрахований до 2008 р. план «спеціального сусідства», що не дає гарантій членства в ЄС після виконання так званих «копенгагенських критеріїв».

Звичайно, географічні кордони ЄС мають проходити там, де визнаються європейські цінності, але після масштабних розширень ЄС мав зайнятись іманентною інтеграцією нових членів європейської родини. У цьому зв'язку ЄС закликав Україну гідно скористатися з політики особливого сусідства.

Виступаючи 24 серпня 2005 р. на Майдані Незалежності, Президент В.Ющенко справедливо зазначав, що «ми не просто бачимо своє майбутнє в об'єднаній Європі. Успіх України здатен відкрити нові горизонти для всього нашого континенту»⁴⁸. Але в цьому питанні слід бути європейським реалістом, тобто визнавати, що Україні необхідно розробити стратегію поетапного вступу до ЄС принаймні на період 2009–2019 рр.⁴⁹ Зокрема поетапне приєднання до ЄС передбачає проходження мінімум 7 етапів: створення зони вільної торгівлі; митний союз щодо промислових товарів; встановлення безвізового режиму; вільний рух товарів, капіталів, послуг, робочої сили; приєднання до Шенгенської зони; інституційне приєднання до ЄС; входження до зони євро. За підсумками парламентських виборів 2006 р., Європарламент рекомендував Єврокомісії підготувати угоду щодо створення зони вільної торгівлі. По суті це автоматична зміна тарифів після вступу України до СОТ⁵⁰.

Водночас, реалізуючи європейську стратегію України, слід мати на увазі тенденції, які відбуваються в глобальному міжнародному середовищі, особливо в нервово напружених для України відносинах у трикутнику США–ЄС–РФ. Зокрема неоконсервативна євроатлантична еліта вважає, що «прагматизм В.Путіна спотворений нездоровою геополітичною логікою»⁵¹. Фактично неоконсервативне устремління Президента США Джорджа Буша до «толерантної глобальної гегемонії» Сполучених Штатів Америки ввійшло в суперечність із російськими національними інтересами. Кремль не був готовий зближуватись із Заходом за рахунок автоматичного підпорядкування своїх національних інтересів західним порядкам. Це свідчить про високий рейтинг чинного російського президента. Фактично громадяни РФ готові обрати В.Путіна президентом і втретє, і вчетверте, як американці обирали Франкліна Рузвельта, якщо до 2008 р. не буде підготовлено «спадкоємця».

Водночас слід мати на увазі, що «у ХХІ ст. питання нафти й газу (енергетичної дипломатії) є основними й системоутворюючими як для зовнішньої політики держав, так і для визначення їхніх статусних позицій у сучасному світі»⁵². Урешті 4 травня 2006 р. у Вільнюсі віце-президент США Ричард Чейні звинуватив Росію в неоімперських амбіціях. Слід зазначити, що в російському істеблішменті вбачається, нібито «балтійсько-чорноморсько-каспійська вісь вважається американським поясом в Європі, метою якого є американський контроль за російськими енергетичними потоками в Європу». Тому «Європейський Союз потребує Україну, яка спроможна досягти компромісів у своїх відносинах з Росією»⁵³.

У відповідь російський лідер В.Путін, виступаючи 10 травня 2006 р. із щорічним посланням до Федеральних зборів, поставив завдання подолання демо-

графічної кризи й суттєвого збільшення військового потенціалу до 2011 р. Завданнями російської армії було визначено набуття спроможності до одночасного розв'язання глобального, регіонального та, якщо знадобиться, кількох локальних конфліктів. На думку кремлівських стратегів, прискорення процесу вступу України в НАТО та відмова від проекту ЄП на тлі акцентування уваги на конфліктних питаннях українсько-російських відносин засвідчували факт наближення Москви та Києва до своєї «точки неповернення», досягнення якої потребує суцільного перегляду основ так званого «стратегічного партнерства». Принаймні в листопаді 2006 р. на ризькому саміті НАТО Президент України В.Ющенко сподівається отримати офіційне запрошення на вступ до НАТО, якщо до того часу у внутрішньополітичному житті країни не відбудеться ніяких катаклізмів.

На думку експерта із зовнішньополітичних питань О.Чалого, «після Помаранчевої революції ... ми лише підвищили конфронтаційний запал нашої зовнішньої політики»⁵⁴. На жаль, взаємні звинувачення лідерів Помаранчевої революції у вересні 2005 р. значною мірою дискредитували позитивний імідж України у світі. Росія намагалася довести Україні, що її зовнішня політика занадто орієнтована на західні цінності, навіть за рахунок прагматичних національних інтересів.

Ураховуючи ці тенденції, американські зовнішньополітичні стратеги вважають, що у відносинах Москви та Вашингтона відсутня взаємна довіра, якої потребує партнерство. Прогнозувалося, що «після виборів 2008 р. російське керівництво матиме проблеми з легітимністю»⁵⁵.

Україні в контексті запеклої російсько-американської конкуренції за домінування на пострадянському просторі все ще треба вчитися платити тільки за власні інтереси. Адже реальна перспектива суттєвого загострення російсько-американських відносин, особливо після президентських виборів 2008 р. в Росії, принаймні теоретично могла змусити Україну повернутися до класичної моделі активного нейтралітету. Подібна політика не є синонімом «багатовекторності» як вічних коливань між Сходом та Заходом, а може бути використана для виживання Соборної України в жорсткій системі міжнародних відносин доби глобального зіткнення локальних цивілізацій, якщо, звичайно, до того часу Україна не ввійде до ексклюзивного клубу «золотого мільярда» та не опиниться під парасолькою безпеки НАТО.

Таким чином, нова парадигма зовнішньої політики України, визначена чинним українським керівництвом після Помаранчевої революції 2004 р., ще потребує забезпечення її схвалення й активної підтримки українським політикумом і суспільством у цілому, а реалізація стратегічних цілей української державної політики вимагає взаємодоповнення зовнішньої та внутрішньої політики.

Урешті, лише за один–два роки приваблива мета європейської та євроатлантичної інтеграції не могла перетворитися на інтегральну українську національну ідею. Адже сучасна демократія – це не лише справедливі вибори, а й звільнення людини, причому не в красивих деклараціях, а на ділі.

Історія вчить, що блискуча зовнішня політика, як правило, не може реалізовуватися на тлі тьмяної внутрішньої політики. Адже за претензіями держави, які мають формалізувати національну могутність на міжнародній арені, повинен стояти раціональний розрахунок на основі всіх наявних ресурсів та усвідомлених актуальних суспільних потреб.

¹ Хонин В.Н. Теория международных отношений. Общая часть. – К., 2005. – С.159.

² Михайленко М. Наша геополітика: правительство борется с химерами // Ежедневник 2000. – 2005. – 9 сентября. – С.4.

³ Кучма Л. Україна – не Росія. – М., 2003. – С.491.

- ⁴ Голос України. – 2003. – 5 серпня. – С.3.
- ⁵ Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003. – К., 2003. – С.98.
- ⁶ Корнєєнко Б.І. Спогади посла (перші кроки української дипломатії). – К., 2005. – С.13.
- ⁷ Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. – Харків, 2003. – С.323.
- ⁸ Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003). – К., 2003. – С.19–95.
- ⁹ Політика і час. – 2000. – №7–8. – С.5.
- ¹⁰ Голос України. – 2002. – 17 жовтня. – С.1.
- ¹¹ Там само. – 29 листопада. – С.1.
- ¹² Угода про формування Єдиного економічного простору // Урядовий кур'єр. – 2003. – 23 вересня. – С.2.
- ¹³ Голос України. – 2003. – 9 грудня. – С.2.
- ¹⁴ Мошес А. Парадокси українських президентських виборів // Современная Европа. – 2004. – №1. – С.116.
- ¹⁵ День. – 2004. – 18 травня. – С.3.
- ¹⁶ Независимая газета. – 2004. – 14 июня. – С.3.
- ¹⁷ Известия. – 2004. – 13 ноября. – С.1.
- ¹⁸ Суліма Є.М. Глобальний соціальний порядок постіндустріалізму. – К., 2004. – С.3.
- ¹⁹ Der Spiegel. – 2005. – №1 – S.23.
- ²⁰ Handelsblatt. – 2005. – 3 Jahnuar. – S.2.
- ²¹ Независимая газета. – 2005. – 25 февраля. – С.3.
- ²² Фомин С. Перспектива «разбитого корыта». ЕЭП не хотим мы, ЕС не хочет нас // Еженедельник 2000. – 2006. – 14 апреля.
- ²³ Заява фракції Народного Руху України «Щодо українсько-російських відносин» // Голос України. – 2006. – 14 січня. – С.3.
- ²⁴ Асиметрія міжнародних відносин. – К., 2005. – С.111.
- ²⁵ Гузенкова Т. «Какая Россия нужна Украине?». Новые мифы о старом северном соседе // Киевский телеграф. – 2006. – 5–18 мая. – С.5.
- ²⁶ Кара-Мурза С.Г. Экспорт революции. Ющенко, Саакашвили... – М., 2005. – С.5.
- ²⁷ Асиметрія міжнародних відносин. – С.35.
- ²⁸ Звернення Президента України В.Ющенка до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2005 р. // Урядовий кур'єр. – 2006. – 10 лютого. – С.3.
- ²⁹ Сушко О. Росія – СНД: прощання з регіональним лідерством // Дзеркало тижня. – №16–17. – 2006. – 29 квітня – 12 травня. – С.6.
- ³⁰ Голос України. – 2006. – 11 травня. – С.4.
- ³¹ Там само. – 13 травня. – С.3.
- ³² Орел А. Суперництво з Москвою смерті подібно // День. – 2006. – 7 березня. – С.5.
- ³³ Тарасюк Б. Головна мета – реалізації європейського покликання України // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – К., 2005. – Вип.6. – С.7.
- ³⁴ Звернення Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2005 році». – С.3.
- ³⁵ Перепелиця Г. Україна та ГУАМ у новій архітектурі регіональної безпеки // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – К., 2005. – Вип.6. – С.635.
- ³⁶ Урядовий кур'єр. – 2006. – 10 лютого. – С.2.
- ³⁷ Там само. – 2005. – 8 квітня. – С.2.
- ³⁸ Тепляков В. Фактор НАТО // Киевский телеграф. – 2005. – 11–17 ноября. – С.8.
- ³⁹ Шерр Дж. Україна і НАТО: реалізм сьогодні, членство завтра? // Дзеркало тижня. – №42. – 2005. – 29 жовтня – 4 листопада. – С.4.
- ⁴⁰ Голос України. – 2006. – 13 травня. – С.4.
- ⁴¹ Маначинский А. 2008-й: Украина в НАТО к выборам в РФ // Еженедельник 2000. – 2006. – 14–20 апреля – С.1.
- ⁴² Асиметрія міжнародних відносин. – С.198.
- ⁴³ Урядовий кур'єр. – 2005. – 27 вересня. – С.3.
- ⁴⁴ Голос України. – 2006. – 11 травня. – С.1.
- ⁴⁵ Там само. – 2005. – 23 серпня. – С.3.

- ⁴⁶ Асиметрія міжнародних відносин. – С.65.
- ⁴⁷ Зовнішньополітичний курс у передвиборчих програмах політичних партій та блоків. – К., 2006. – С.10.
- ⁴⁸ Урядовий кур'єр. – 2005. – 26 серпня. – С.2.
- ⁴⁹ *Посельський Є.* У пошуках оптимальної стратегії євроінтеграції // Дзеркало тижня. – №5. – 2006. – 11–17 лютого. – С.4.
- ⁵⁰ Голос України. – 2006. – 11 квітня. – С.2.
- ⁵¹ *Шерр Дж.* Міжрежим'я: між внутрішніми та зовнішніми чинниками // Дзеркало тижня. – 2005. – №1. – 15 січня. – С.4.
- ⁵² *Чалий О.* Енергетична дипломатія України: план дій на час «Ч» // Дзеркало тижня. – 2005. – №51. – 30 грудня. – С.4.
- ⁵³ *Лозунько С.* Сообщество американских энергетических интересов // Еженедельник 2000. – 2006. – 3 марта. – С.4.
- ⁵⁴ День. – 2006. – 5 травня. – С.5.
- ⁵⁵ *Сестанович С.* Дружить против Москвы // Независимая газета. – 2006. – 14 апреля. – С.8.

Author's analyzed the process evolution of foreign policy independent Ukraine in the strategically and conceptually context.

М.Ф.Котляр*

ФЕНОМЕН КНЯЖОГО ДВОРУ НА РУСІ

Діяльність двору государя в Давньоруській державі охоплювала основні сторони її життя. Розглянуто історію виникнення й розвитку двору як владної інституції, діяльність його посадовців (дворський, печатник, тисяцький тощо) і міністеріалів на матеріалі Київського XII ст., Галицько-Волинського XI–XII ст. та інших літописів.

Останніми роками поживались інтереси й зусилля вчених щодо досліджень проблематики владних інститутів середньовічних суспільств. Вони вивчаються, головним чином, у західноєвропейських країнах. Студювання в названому напрямку з останніх років минулого століття ведуться також у Росії¹. Удосконалення методології досліджень, зокрема, впровадження нових методик у поєднанні з підвищенням уваги до мікроісторичних процесів і явищ, зосередження її на конкретних персонажах дозволяють поступово формувати сучасний образ княжого двора як владного інституту, у внутрішньому світі та діяльності якого фокусувалися всі сторони життя середньовічного суспільства².

Як слушно писав М.С.Грушевський, «діяльність двору обіймала всі сфери тодішньої політики й управи». Своєю владою князь міг розпочати війну, призначити воєнний похід, укласти союз із будь-якою державою та підписати мир із нею. Він видавав закони, «у своїх руках мав усю адміністрацію землі й провадив її безпосередньо», розпоряджався прибутками князівства, визначав рівень і характер податків, призначав свою адміністрацію: тисяцького, сотників, десяцьких та ін.»³. Двір монарха як інститут влади регулював економічні відносини, був осередком культурного, релігійного, узагалі духовного життя, стимулював усі процеси, що відбувалися у державі. Особа государя вирішальним чином впливала на її діяльність і згуртовувала націю в тому разі, коли він відповідав своєму призначенню.

* *Котляр Микола Федорович – д-р іст. наук, член-кореспондент НАНУ, гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.*